

Brottsoffer. Offerskapets innebörder och villkor – viktimiteringsideologins effekter

Bo Nilsson

bo.nilsson@kultmed.umu.se

Institutionen för kultur och medier, Umeå universitet

*Paper från ACSIS nationella forskarkonferens för kulturstudier, Norrköping 13–15 juni 2005.
Konferensrapport publicerad elektroniskt på www.ep.liu.se/ecp/015/. © Författaren.*

Inledning

Syftet med denna artikel¹ är att diskutera allmänna föreställningar om brottsoffer och vad dessa föreställningar kan innebära för enskilda offer. Jag kommer att använda mig av begreppet viktimiteringsideologi (brottsofferideologi) för att fånga upp allmänt förekommande idéer om offerskap – t.ex. förmedlade via massmedier – och jag ska visa vad denna ideologi kan betyda för ett enskilt brottsoffer. Jag kommer att ta stöd av intervjuer som jag har gjort med brottsutsatta människor och av visst annat material. Artikeln avslutas med en diskussion om brottsofferbegreppet och viktimiteringsideologins möjligheter och begränsningar.

En tanke som genomsyrar framställningen är att offerskildringar, t.ex. i medierna, inte ”bara” är beskrivningar av människors erfarenheter, utan de fungerar också som kollektiva tanke- och handlingsmodeller. De kan med andra ord sägas göra offret som en social och kulturell kategori. Vad det innebär att vara drabbad, vilka känslor som bör erfaras och hur man lämpligen skall agera är sådant som denna kategori och viktimiteringsideologin ”bestämmer”. En person utsatt för brott tvingas i samspel med omgivningen att pröva olika tolkningsmodeller. Är de egna erfarenheterna och handlingarna tecken på en hjälteposition eller står de för någonting annat? I denna tolkningsprocedur samverkar föreställningar om kriminalitet, lagbrytare och brottsoffer med vokabulärer rörande t.ex. moral, rättvisa och samhälle. Men som resonemanget om en viktimiteringsideologi kommer att visa är det vissa föreställningar som dominerar talet om offerskap.

Viktimiteringsideologin

Enligt Joel Best (1999:103–117) består viktimiteringsideologin av en ansamling verkningsfulla idéer och uppfattningar om offer. Ideologin bygger på en vid offerdefinition och inbegriper tanken på att många råkar och riskerar att råka illa ut på grund av kriminalitet. Viktimiteringsideologin kan liknas vid oreflekterad kunskap, en uppsättning för-givet-taganden som gör det lätt att identifiera och etikettera individer som offer. Denna ideologi kommer till uttryck i olika sammanhang, t.ex. i mediernas rapporteringar, professionell litteratur och så kallade självhjälpsböcker. Enskilda personer kan inte begripliggöra sina erfarenheter av brott oberoende av denna uppsättning idéer samtidigt som individuella berättelser bekräftar dessa. Men personliga erfarenhetsberättelser kan också fungera som en motvikt till viktimiteringsideologin, inte minst genom att de illustrerar offerskapets mångtydighet. En poäng här är att visa på fördelar med nyanserade offerrepresentationer.

En ideologisk uppfattning, enligt Joel Best (1999), är att viktimiteringen är mycket utbredd. I medier betonas att många blir offer och man använder då en bred definition på offer. Det är allt fler grupper som beskrivs och beskriver sig i termer av brottsoffer och offer. Rö-

1 Artikeln bygger på utdrag ur boken ”Brottsoffer. Offerskapets innebörder och villkor i (o)säkerhetens kultur” (Nilsson 2003).

kare ser sig som offer för tobaksindustrin, tonåringar ses som offer för hard-core, mansrörelsens medlemmar ser sig som offer för mansrollen och för frånvarande fäder.

En annan idé i viktimiteringsideologin är att viktimitering får långtgående konsekvenser, kanske för offrets hela liv. Brottsoffrens talesmän talar vanligtvis om psykologiska konsekvenser, vilket leder till en medikalisering där endast terapeuter antas kunna hjälpa offer. Det tas för givet att det bara är terapeuter som kan hjälpa människor som t.ex. förträngt eller bortträngt sina svåra upplevelser.

Till viktimiteringsideologin hör också föreställningen att viktimitering är en relativt klar, tydlig och oproblematiserad företeelse. Enligt brottsofferrepresentationer är det vanligtvis en maktfull förövare som utnyttjar ett maktlöst och oskyldigt offer. Man undviker att se viktimitering som interaktion. Ideologin tillhandahåller med andra ord en svart-vit syn på offerskap.

Ideologin hävdar vidare viktimitering ofta är osynlig. Den upptäcks inte av samhället och inte heller av offren själva alla gånger. Vissa hävdar att samhället "döljer" viktimitering, att vissa grupper ignoreras. Samhället bidrar därmed indirekt till ett osynliggörande av offerskap. Exempelvis menar homosexuella att homofobiska poliser inte tar homobrott på allvar. Här ingår också tanken på att inte bara institutioner, utan även kulturens och språkets begränsningar gör det svårt att identifiera, och artikulera anspråk på, viktimitering.

I viktimiteringsideologin finns också föreställningen att individer måste få lära sig att upptäcka och erkänna sin egen och andras viktimitering. Många själv-hjälpsböcker spelar på denna idé, att en individ som känner sig ha problem på något sätt har varit utsatt för brott men förträngt detta. Människor måste få lära sig att känna igen tecken på offerskap, t.ex. genom offerutbildningsprogram (som i USA).

Dessutom sägs i enlighet med ideologin att krav på viktimitering måste respekteras. När individen, via utbildning eller terapi, upptäckt och erkänt viktimiteringen, får inte dennes krav på status som offer ifrågasättas. De som har modet att framträda, och som redan drabbats hårt, skall inte betvivlas. Ifrågasättanden likställs med "blaming the victim" och terapeuter hävdar att om offer ifrågasätts kan rehabiliteringen störas (Best 1999:103–116).

Det finns också föreställningar om hur enskilda ska agera och uppträda i rollen som brottsoffer. Dessa är inte alltid till fördel för enskilda individer utsatta för kriminalitet. Jag ska ge ett exempel.

Krav på flerfaldig underordning

Offret i sin ideala form väcker empati och medkänsla. Individen har varit med om någonting som han eller hon inte kan belastas för och befrias därför från ansvar. Att vara offer innebär också många gånger att man slipper ställas till svars för sina handlingar (jfr Sennett 2000:158). Den här typen av innebörder kan göra den "rena" offerpositionen eftersträvningsvärd. Individen tillåts att grubbla, känna rädsla och vara passiv. Ingen kräver – i alla fall inte till en början – att hon eller han skall ta initiativ och vara utåtriktad, och alla förstår det besvärliga med att ha förlorat tilliten till omvärlden. Men problem kan uppstå om den drabbade inte agerar i enlighet med allmänna uppfattningar om vad som kännetecknar ett offer. Här skall jag utifrån ett omtalat brottmål diskutera de krav som viktimiteringsideologin, direkt eller indirekt, kan ställa på en våldsutsatt individ (kvinna).

Vid mitten på 1990-talet blev en flicka i 18-årsåldern våldtagen av några ynglingar. I medierna beskrevs övergreppet som mycket grovt, inte minst beroende på att flickan fick fysiska skador i underlivet. Vad som juridiskt talade emot flickan var att hon hade druckit så mycket alkohol att hon somnat och att hon därför inte kunde protestera varken verbalt eller fysiskt mot övergreppet. Ynglingarna dömdes för sexuellt utnyttjande.

Ett annat problem för flickan var att hon inte motsvarade omgivningens förväntningar på hur ett brottsoffer skall agera efter ett allvarligt övergrepp. Enligt de rykten som uppstod i

flickans hemstad tog hon inte händelsen på tillräckligt stort allvar.² Det berättades att hon kort tid efter utskrivningen från sjukhuset var ”ute i svängen” igen och rörde sig i samma kretsar som tidigare, där också de tre förövarna ingick. Hon uppträdde berusad och var, enligt omgivningen, allmänt oförsiktig. Det förekom också påståenden om flickans lösaktiga beteende och att hon fick skylla sig själv för det övergrepp hon hade utsatts för.

Detta exempel illustrerar de fordringar som kan utgå ifrån kategorin brottsoffer. En person som råkat ut för grövre brott bör – enligt viktimiteringsideologin – ta konsekvenserna av och förstå allvaret i det inträffade. Han eller hon skall på något sätt visa att den avgörande händelsen har satt sina spår. Att som flickan i exemplet ovan inte dra lärdom av brottet anses – med tanke på vad ryktesspridningen gjorde gällande – förkastligt. Den som har varit utsatt för övergrepp förväntas genomgå någon form av kris. Vidare behövs en återhämtningsperiod, med synliga tecken på offerskap, och i slutändan en bestående förändring av livsstilen. Tiden för återhämtning har således moraliska innebörder. En för snabb återhämtning innebär ett brott mot vad som förväntas av ett offer.

Exemplet med flickan visar också att föreställningar om kön är knutna till offerpositionen. Här tänker jag på föreställningar som kräver sexuell återhållsamhet och skötsamhet av kvinnor. Genom att flickan nästan omedelbart och utan synliga men gick tillbaka till en livsstil som omgivningen förknippade med risktagande, dumdristighet och lösaktighet, försummade hon sitt ansvar för den kvinnliga sexualitetens betydelser.

En annan tolkning av flickans agerande är att hon värjer sig mot identiteten som offer, eftersom den inte ”tillåter” att hon är en levande, aktiv och föränderlig varelse som strävar efter att ha kontroll över både sig själv och omgivningen. Hon gör uppror mot en position som kräver att hon skall vara underordnad och passiv – någon som det ageras mot (jfr Åkerström 1997:14; Kelly 1988; Lundgren 2000:114 f).

Viktimiteringsideologin begår sålunda övergrepp på människor, i den meningen att den skuldbelägger drabbade och begränsar deras handlingsutrymme. Ideologin har reduktionistiska effekter genom att den, på bekostnad av andra identiteter, placerar offerskapet i förgrunden. Den erfarenhet som fås att dominera individens liv är den att ha drabbats av brott. Detta avspeglas med tydlighet i det intresse som medierna riktar mot vissa brottsoffer, en uppmärksamhet som kan innebära en belastning och en försvårande omständighet. I debatten kring det så kallade Rissnemålet, som handlar om några ynglingars sexuella övergrepp på en ung flicka i ett garage, framkom att flickan har tvingats flytta på grund av all uppståndelse. I en artikel uttalar sig flickans mamma:

Uppmärksamheten i medierna och av kvinnoorganisationerna [har] gjort mer skada än nytta för flickan [...]. – Hon är inte en flicka som har våldtagits, hon har blivit en symbol för en våldtäkt... (Svenska Dagbladet 000603).

Offerkategorin – behovet av nyansering

Offerbegreppet är omdiskuterat. Vissa talesmän är medvetna om att det bär på associationer till någonting skadat, passivt och maktlost, och de föredrar därför termer som överlevare, ”recovering” och person (t.ex. person med AIDS). Dessa benämningar tycks motverka viktimiteringsideologin, men de kan också förstärka densamma. Exempelvis lånar ordet överlevare konnotationer från förintelsen, vilket medför att det bekräftar ideologins krav på att viktimering, i stil med förintelsen, skall vara en konsekvent och otvetydig företeelse. Det får inte finnas någon tvekan om vem som är skyldig respektive oskyldig. Ordet ”recovering” speglar också föreställningar om viktimeringens djupgående verkan: som offer är det svårt att bli helt återställd (Best 1999:116 f).

2 Jag väljer här att tala om rykten, eftersom jag till stor del bygger på de korta och många gånger flyktiga samtal jag hade med människor i flickans hemstad.

En inom viktimologin förekommande diskussion gäller offertermens räckvidd. Diane Sank och Brian Sank Firschen (1991) anser att brottsutsatta i allmänhet är negligerade och att samhällets syn på dessa bör förändras. Författarna rekommenderar därför ett utvidgat offerbegrepp innefattande alla människor som via en händelse av något slag farit illa. Syftet med denna breda definition är att göra det möjligt för allt fler att identifiera sig med offerkategorin, utan att för den skull medverka till att de förlorar i sympati.

James Barley (1991) går emot denna definition. Han menar att begreppet skall användas för dem som har varit med om en svår förlust eller vars livskvalitet sänkts utan egen förskyllan. Förlusten måste dessutom ha en identifierbar orsak. Enligt Barley är det den juridiska och moraliska kontexten som skall berättiga den drabbade sociala hänsyn. Om var och varannan individ betecknar sig själv som offer, i termer av makt- och hjälplöshet, kommer denna kategori att bli självuppfyllande. Paradoxalt nog, menar Barley, kan det vara till större hjälp för utsatta människor att inte uppfattas som just offer (1991:58).

På ett teoretiskt plan har man i stor utsträckning betonat det svåra och smärtsamma med viktimisering. "Crisis theory", vars grundläggande idéer formulerades av Erich Lindemann, är ett exempel på en teori som behandlar både positiva och negativa effekter av svåra livshändelser. Men tillämpningen av denna teori har för det mesta resulterat i att man ignorerat personligt utvecklande aspekter av djupgående erfarenheter. På ett övergripande plan handlar kristeorin om hur människor hanterar livsförändringar och kriser. Mer konkret diskuterar den vad som händer vid störningar i de etablerade mönster som social och personlig identitet utgör. Eftersom de drabbade inte under någon längre tid kan befinna sig i ett tillstånd av obalans utvecklar de problemlösande strategier. Dessa resulterar i en ny eller återskapad balans, vilken antingen förebådar psykologiska problem eller innebär personlig utveckling. Men trots detta tal om möjlig personlig utveckling har alltså kristeorin allt som oftast inneburit att fokus hamnat på det ofördelaktiga med genomgripande livshändelser (Moos & Schaefer 1986:9).

Det finns dock perspektiv som betonar annat än det negativa. Rudolf Moos och Jeanne Schaefer (1986) menar att livsförändringar och kriser många gånger ligger till grund för psykologisk utveckling. Stressbemängda livsepisoder kan berika en persons föreställningsvärld genom att de tvingar denne att assimilera nya erfarenheter. Därigenom ökar också individens kognitiva och personliga förmågor, eftersom dessa är nödvändiga för att kunna hantera den nya livssituationen (Moos & Schaefer 1986:8 f).

Det är förstås inte realistiskt att kräva av brottsdrabbade personer att de skall se positivt på det inträffade, men mina erfarenheter från intervjuer med brottsutsatta människor är just att offerskapet inte ensidigt kan skildras i negativa termer. Den brytpunkt som ett brott innebär leder ibland till någonting nytt och annorlunda. Ett tema i intervjuerättelserna är känslan av att livet trots allt är värt att leva och att det gäller att ta vara på den tid man har. Några informanter menar att de har tvingats att reflektera över sig själva och omgivningen på ett sätt som de tidigare inte gjort: de har på allvar blivit medvetna om "livets flyktighet". Utbildning, föreningsengagemang eller uppbrott från en slentrianmässig livssituation är exempel på vad denna medvetenhet resulterat i. Andra positiva effekter som informanterna nämner är att de inte längre tar saker och ting för givna, att de blivit mer ödmjuka och tillåtande samt att de verkligen värnar om vänner, släktingar och det lilla i livet. Här förekommer också idéer om att livet före händelsen präglades av omedvetenhet och naivitet.

Detta kan förstås tolkas som copingstrategier, dvs. att de drabbade tvingar sig att se möjligheter i det inträffade i syfte att lindra den svåra erfarenheten. Men kanske leder ett sådant synsätt fel. Människors livssituationer är komplexa och individer lever sällan enbart som offer. Parallellt med offerskapet gör de andra erfarenheter och förändras som människor utifrån dessa erfarenheter. Detta innebär också att de ständigt och reflexivt prövar och omprövar sina liv. Om denna förmåga att omtolka erfarenheter enbart är ett tecken på en copingstrategi, torde det mesta människor sysselsätter sig med utgöra copingstrategier.

I intervjuerna kan också informanterna lämna offerpositionen och berätta om sådant som tycks stå opåverkat av den svåra erfarenheten. Ljusa samtalsämnen såsom familj, personlig utveckling och framtidsplaner är exempel på detta. Även artikulationer av förfluten tid kännetecknas av positiva upplevelser. Detta framkommer då informanterna berättar om erfarenheter från tiden före den avgörande händelsen, men utan att sätta dessa i relation till offerpositionen. Här finns sålunda en skillnad i jämförelse med berättelser där det förflutna bedöms i förhållande till livet efter brottshändelsen

I Jörgen Lundälvs (1998) studie av trafikskadade berättar informanterna om det positiva med olyckan. De säger att de sätter mer värde på enkla saker, att de inte tar allt för givet, vill dela med sig av sina erfarenheter, uppskattar livet mer än tidigare och vet vad som är viktigt (1998:346 f). I Lundälvs sammanfattning av informanternas goda erfarenheter nämner han känslor av livsglädje, livskraft och värdesättande samt ett ökat psykiskt välbefinnande. Vidare talar Lundälv om ökad självkänedom och aktivitet samt en utvecklad altruism, en vilja att hjälpa andra trots personligt lidande och individuella problem (1998:356).

Här finns paralleller till mina informanternas berättelser. I en ung mans livsskildring avspeglas en altruistisk hållning. Han vill verkligen omsätta sina erfarenheter i praktisk handling genom att bidra till arbetet mot våld. Kommande planer för honom är att, tillsammans med en läkare, informera skolungdomar om våldets effekter.

En butiksinnehavare berättar om livet efter rånet i termer av pusselläggning. Här syftar han inte bara på återgången till sitt tidigare liv, utan också på att han har fått chansen att skapa en ”ny” och bättre tillvaro. Händelsen har gjort det möjligt för honom att i större utsträckning än tidigare planera framtiden och visa omtanke om sina närmaste. Att i god tid skriva ett testamente och ordna med sin egen begravning är en del av detta, menar han.

Offerskapet i sig kan vara flertydigt. I rådgivningslitteratur inriktad på krishantering exemplifieras kriser vanligtvis i termer av en isolerad engångsföreteelse. Genom t.ex. en olycka, en skilsmässa eller ett brott hamnar individen i ett mer eller mindre temporärt kristillstånd bestående av olika faser. Men som framgår av informanternas livsberättelser är det svårt att tala om ett renodlat offerskap. Vissa av de drabbade har varit med om olika svårigheter, vilket kanske gör det lämpligare att tala om en serie separata avgörande livshändelser.

Informanterna känner sig trängda av de krav som, direkt eller indirekt, ställs på dem. Mediareportage, omgivningens blickar, vänners och släktingars åsikter, samt professionella råd är många gånger belastande. Brottsoffer är mer än offer, de är som de flesta mångfasetterade människor med olika identiteter, men deras handlingsutrymme inskränks på grund av de innebörder och krav som är förknippade med offerkategorin. Dessa krav behöver inte vara explicita och entydiga fordringar, såsom att det gäller att ”rycka upp sig”, ”ta sig i kragen” eller se det positiva i livet. Det kan också handla om beskrivningar där drabbade personer i all välvilja skildras som psykiskt nedbrutna, orkeslösa eller skuldfria, samt i behov av stöd och hjälp. Offerkategorins emotionella, moraliska och politiska laddning medför att även den formen av utsagor är interpellande – de reglerar vad saker och ting skall betyda. Häri ligger ett identitetspolitiskt problem. Ju mer man i politiska syften betonar offerskapets svårigheter och drabbade människors hjälpbehov, desto besvärligare blir det för enskilda att odla en identitet fristående från offentlig retorik. Individer fastnar i rollen som drabbad och missgynnad.

Troligtvis skulle brottsoffer tjäna på en mer nyanserad offerkategori. Med detta menar jag inte att den ensidigt skall utvidgas, vilket föreslås av representanter för kritisk viktimologi. Kanske bör den både vidgas och begränsas, vidgas i betydelsen att den inte enbart berättar om smärta och elände, utan om många olika livsstrategier bland drabbade människor. Här tänker jag också på strategier som vanligtvis inte rekommenderas av professionell expertis, såsom att individen helt på egen hand hanterar en svår erfarenhet. Kategorin bör också vara begränsad till just offer för brott. Att infoga alla ”drabbade” – även de som t.ex. påverkats av miljöförstoring, växthuseffekten eller ozonskiktets eventuella förminskning – under samma beteck-

ning innebär att denna förlorar i (politisk) kraft. Dessutom förstärker en sådan definition föreställningen om att vara diskriminerad. Den som på ett eller annat sätt kan identifiera sig med en offerposition inte bara bör, utan skall känna missnöjsamhet.

Referenser

- Barley, James, 1991: "The concept of victimhood", i Diane Sank & David I Caplan (ed), *To be a victim. Encounters with crime and justice*, New York: Plenum Press.
- Best, Joel, 1999: *Random violence. How we talk about new crimes and new victims*, Berkeley: University of California Press.
- Kelly, Liz, 1988: *Surviving sexual violence*, Cambridge: Polity Press.
- Lundgren, Anna Sofia, 2000: *Tre år i G. Perspektiv på kropp och kön i skolan*, Stockholm/Stehag: Brutus Östlings Bokförlag Symposion.
- Lundälv, Jörgen, 1998: *Förmåga till välfärd. Trafikskadades upplevelser och liv — Ett drama om bemästring*, Stockholm: Fischer & Co.
- Moos, Rudolf H & Schaefer, Jeanne A, 1986: *Coping with life crises. An integrated approach*, New York: Plenum Press.
- Nilsson, Bo, 2003: *Brottsoffer. Offerskapets innebörder och villkor i (o)säkerhetens kultur*, Umeå: Boréa.
- Sank, Diane & Sank Firschen, Brian, 1991. "Why the concerns for victims?", i Diane Sank & David I Caplan (ed), *To be a victim. Encounters with crime and justice*, New York: Plenum Press.
- Senneth, Richard, 2000: *När karaktären krackelerar. Människan i den nya ekonomin*, Stockholm: Atlas.
- Svenska Dagbladet* 000603.
- Åkerström, Malin, 1997: "Forskning om brottsoffer", i *Brottsoffer i forskningen*, Umeå: Brottsoffermyndigheten.